

הקדמה

ב־3 במאָרס 2015 נשא ראש הממשלה בנימין נתניהו נאום בפני מושב משותף של שני בתי הקונגרס של ארצות הברית, בנושא ההסכם המתגבש בין איראן למעצמות בנוגע לתוכנית הגרעין. בנאומו התייחס נתניהו לפעולותיה התוקפניות של איראן ואמר כי היא שולטת בארבע ערי בירה ערביות: בגדאד, דמשק, ביירות וצנעא. הוא הזהיר כי אם לא תיבלם תוקפנותה של איראן, חזקה עליה שהיא תמשיך בדרך זו.¹ השר יואב גלנט התייחס אף הוא לשליטתה של איראן בארבע ערי בירה ערביות, במסגרת תוכנית שהציג בישיבת הקבינט בפברואר 2017 ואשר נועדה לבלום את האיום האיראני בסוריה. במסמך בן 16 עמודים, שהציג גלנט בעת שכיחן כשר הבינוי והשיכון, נכתב כי "כיום שולטים האיראנים שליטה מלאה או חלקית בארבע ערי בירה: טהראן, ביירות, בגדאד וצנעא", וכי יש להם השפעה הולכת וגוברת בסוריה.² ואולם מי שהתייחס לראשונה לשליטתה לכאורה של איראן בארבע ערי בירה במזרח התיכון הערבי לא היו פוליטיקאים ישראלים. היה זה חבר הפרלמנט האיראני עלי־רזא זאכאני, שבנאומו במג'לס בספטמבר 2015 התפאר בהשפעתה האזורית הגוברת של ארצו. בהתייחסו לנפילתה של בירת תימן בידי המורדים החות'ים הזהיר חבר המג'לס השמרני כי שלוש ערי בירה נתונות כבר בשליטת איראן והמהפכה האסלאמית, וכעת מצטרפת אליהן גם צנעא.³ גם פרשנים ישראלים מהדהדים, למרבה הצער, ללא כל הסתייגות הצהרות יומרניות וחסרות בסיס ממשי מצד פוליטיקאים איראנים, שנועדו בעיקר לצורכי תעמולה. כך למשל גם נשיא מכון ירושלים למחקרים אסטרטגיים אפרים ענבר, אשר במאמר שפרסם ב'ישראל היום' באוקטובר 2017 אימץ ללא כל סייג את עמדתו של חבר הפרלמנט האיראני. "המעורבות האיראנית באזור מעידה על שאיפותיה ההגמוניות המבוססות על האינסטינקטים האימפריאליים הפרסיים והדחפים הג'יהאדיסטיים. היא כבר שולטת בארבע בירות ערביות – בגדד, ביירות, דמשק וצנעא [...] והיא נמצאת על סף השלמת פרוזדור שיעי בין המפרץ הפרסי לים התיכון", כתב ענבר.⁴

1 "נתניהו: איראן תוכל להגיע לפצצה למרות ההסכם", ערוץ 7, 3 במאָרס 2015.

2 איתמר אייכנר, "גלנט: לשקם את סוריה, לחסום את השפעת איראן", **ידיעות אחרונות**, 11 בפברואר 2017.

3 Mamoon Alabbasi, "Iran continues to boast of its regional reach", Middle East Eye, March 13, 2015.

4 אפרים ענבר, "איראן לא תיסוג בעצמה לאחור", **ישראל היום**, 1 באוקטובר 2017.

איראן היא ללא ספק האתגר המשמעותי ביותר לישראל בשנים האחרונות. חתירתה ליכולת גרעין צבאי, התעצמותה במערכות נשק מתוחכמות, לרבות טילים ארוכי טווח וכלי טיס בלתי מאוישים (כטב"מים), התבססותה באזור ותמיכתה הנמשכת בארגוני טרור, בראשם חזבאללה בלבנון וארגונים פלסטיניים אסלאמיסטיים – כל אלו מציבות איום אסטרטגי על ביטחונה הלאומי של ישראל. המלחמה בעזה סיפקה עדות נוספת לעוצמת האיום האיראני. נכון למועד כתיבת שורות אלה נמנעה איראן מהתערבות ישירה במלחמה ואף לא שילבה את חזבאללה במערכה כוללת נגד ישראל, שעלולה לגבות מחיר כבד מהארגון הלבנוני ואולי אף מאיראן עצמה. עם זאת, מעורבותה במערכה הרב־זירתית מאז מתקפת חמאס ב־7 באוקטובר 2023 ניכרת היטב. המלחמה בעזה סיפקה לאיראן את ההזדמנות הבולטת הראשונה לממש את תפיסת "התלכדות הזירות" ולהפעיל ממספר זירות במקביל את רשת הארגונים השלוחים, שאותה טיפחה בעשורים האחרונים. משמעותה של תפיסה זו היא הגברת התיאום המבצעי בין הארגונים הפועלים במסגרת "חזית ההתנגדות" בהובלה איראנית ובמעורבות ניכרת של חזבאללה, במטרה לכתר את ישראל מדרום (רצועת עזה), ממזרח (יהודה ושומרון) ומצפון (לבנון וסוריה) ולשפר את יכולת ההרתעה של איראן ואת יעילותם של הכוחות האנטי־ישראליים במערכה עתידית נגד ישראל, שתכלול את חמאס והג'האד האסלאמי (מרצועת עזה ומיהודה ושומרון), חזבאללה (מלבנון ומדרום סוריה), המיליציות השיעיות העיראקיות והחות'ים מתימן. לא בכדי טען איתמר רבינוביץ שיש לראות את המלחמה בעזה בהקשר רחב יותר, המעוצב בראש וראשונה על ידי המאמץ האיראני לאתגר את ישראל בכמה חזיתות.⁵

איראן היא מדינת מפתח במזרח התיכון הרואה בעולם הערבי זירה מרכזית לפעילותה, אף כי היא נדרשת לעיתים לפעול גם במרחבים נוספים שבגבולותיה, למשל אפגניסטן ומרכז אסיה. מרכזיותה ומידת השפעתה הפכו את האיום האיראני לסוגיה המעסיקה לא רק את ישראל אלא גם את שכנותיה ואת הקהילה הבינלאומית, החוששות מן השילוב בין משטר רדיקלי וחתרני ליכולות מתקדמות. אף כי אין לזלזל בחומרת האיום הנשקף מצד איראן למדינות המזרח התיכון ובייחוד לישראל, הרי העיסוק ברפובליקה האסלאמית הפך לאובססיבי ורווי בורות. אף שחלפו יותר מארבעה עשורים מאז התחוללה המהפכה האסלאמית ב־1979, הדיון הציבורי בישראל סביב הרפובליקה האסלאמית סובל מראייה פשטנית. הדבר נובע לא רק מן העיסוק האובססיבי לעיתים באיום האיראני מצד חלק ממנהיגי המדינה אלא גם מן העובדה שתיווך הידע על איראן בישראל, ובפרט על מעורבותה באזור, נעשה לרוב על

5 איתמר רבינוביץ, "מלחמת איראן-ישראל הראשונה", **הארץ**, 23 באוקטובר 2023.

ידי פוליטיקאים, בכירים במערכת הביטחון ופרשנים צבאיים המתבוננים על איראן בעיקר מנקודת מבט ביטחונית. סיקור הנושא האיראני בתקשורת נמסר בחלק מהמקרים על ידי כתבים ופרשנים לענייני ערבים הניזונים בעיקר מן התקשורת הערבית, ובמקרים אחרים על ידי כתבי החוץ הניזונים בעיקר מן התקשורת המערבית. מספר הכתבים והפרשנים דוברי הפרסית שואף לאפס, והתוצאה במקרים רבים היא סיקור מוטע ולעיתים מסולף לחלוטין. מעת לעת מתפרסמות באמצעי התקשורת כותרות ענק המזהירות מפני איראן הפורסת את כוחותיה באזור, ואף סמוך לגבולה של ישראל, על מנת לממש את כוונותיה להשתלט על האזור ולהשמיד את ישראל. יש המסבירים, למשל, את מאמצייה של איראן להרחיב את השפעתה האזורית בשאיפה "להחיות את האימפריה הפרסית"⁶ ולבסס רצף טריטוריאלי קרקעי שמייצר את "הסהר השיעי" כבסיס לשאיפת איראן להקמת האימפריה הפרסית בעידן החדש.⁷ בניסיון לקשור את מאמצי איראן לבסס את השפעתה באזור לשאיפות אימפריאליסטיות להשתלט על העולם מוצג אפילו ביקור דיפלומטי של נשיא איראן באינדונזיה כביטוי ל"אימפריאליזם פרסי".⁸ אף כי יש בפער הגדול בין תחושת הגדולה של איראן בזכות עברה המפואר למצבה הנוכחי הסבר חלקי לשאיפותיה להפוך למעצמה בזירה האזורית ואולי אף הבינלאומית, אין משמעות הדבר שאיראן שואפת לכבוש ולהשתלט על מדינות אחרות, אלא היא בעיקר חותרת לעמדת השפעה ואף להגמוניה אזורית.

בהתייחסויות לאיראן נעדרת לעיתים קרובות ההבחנה הנדרשת בין החזון האידיאולוגי המהפכני לבין מדיניותה בפועל של איראן, הנגזרת במידה רבה מראייה פרגמטית של אינטרסים לאומיים חיוניים. במקרים רבים מוצגת איראן כמי שאינה מסתפקת בשאיפתה להגמוניה אזורית או בהובלת "ציר ההתנגדות", אלא היא רוצה להשתלט על העולם המוסלמי ואף על העולם כולו. כך למשל הצהיר השר יריב לוי בתגובה להתנגדות האיחוד האירופי לפרישת הנשיא דונלד טראמפ מהסכם הגרעין ולהשבת הסנקציות הכלכליות על איראן, כי "טראמפ הבין שאיראן מנסה להשתלט על העולם".⁹ ראש הממשלה נתניהו אמר בריאיון לרשת פוקס ניוז כי האיראנים "רוצים לכבוש את כל המוסלמים שאינם שותפים

6 אסף גבור, "מט בתשעה מהלכים: התוכנית האיראנית לשינוי המזרח התיכון", מקור ראשון, 14 במאי 2023.

7 אייל זמיר, "המערכה האזורית נגד איראן על השליטה במזרח התיכון", מכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב, 2022.

8 ידידיה שלמן, "אימפריאליזם פרסי: איראן פועלת להדק קשרים במזרח הרחוק", ערוץ 7, 23 במאי 2023.

9 "השר יריב לוי: 'טראמפ הבין' – איראן מנסה להשתלט על העולם", גלי צה"ל, 26 בספטמבר 2018.

לאמונה שלהם ולשעבד אותם או להרוג אותם, ואז לצאת נגד הכופרים".¹⁰ גם הפרשן צבי יחזקאלי הסביר כי ישראל היא רק מטרת ביניים בדרך למימוש החלום האיראני. "המטרה שלהם היא גדולה יותר – להשמיד את העולם הסוני",¹¹ ואילו הפרשן לענייני איראן מנשה אמיר טען כי "ההתבטאויות האיראניות לא משאירות מקום לספק שהמשטר האיראני חותר להשתלט על העולם".¹²

בהמשך לספרי הראשון 'איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית',¹³ גם מזכר זה נועד למלא חלל חסר ומטריד בספרות המחקרית בעברית על אודות הרפובליקה האסלאמית, ובכלל זה פעילותה במרחב התיכון הערבי. ספרו של דוד מנשרי על המהפכה האסלאמית,¹⁴ שדן גם במדיניות החוץ של המשטר המהפכני, ממשיך לשמש מקור מרכזי בישראל להבנת המהפכה האסלאמית והרפובליקה האסלאמית, אך הוא נכתב בסוף שנות ה-80 של המאה ה-20 ואינו דן בהתפתחויות שהתחוללו לאחר תום מלחמת איראן-עיראק (1980-1988). גם חיבורו הקצר של מנשרי על איראן שלאחר ח'ומיני, שהתפרסם ב-1999, דן בשני העשורים הראשונים של הרפובליקה האסלאמית בלבד.¹⁵ בשנים האחרונות התפרסמו שלושה קבצים בעריכת עוזי רבי, דוד מנשרי וליאורה הנדלמן-בעבור,¹⁶ שדנו גם במדיניות החוץ האיראנית, וכן מזכר בעריכת מאיר ליטבק, אמילי לנדאו וז"ל ואפרים קם, שדן באיראן במערכת האזורית והבינלאומית.¹⁷ ואולם אלו אסופות מאמרים בנושאים מגוונים הקשורים באיראן בכלל וברפובליקה האסלאמית בפרט, אך אינם מספקים ניתוח כולל ביחס לאסטרטגיה האיראנית במרחב הערבי. דווקא בשעה שהסוגיה האיראנית היא אחת הסוגיות המרכזיות הניצבות על סדר היום הציבורי בישראל, קיים צורך חיוני

- 10 ארז לין, "נתניהו: איראן רוצה לכבוש את כל המוסלמים", **ישראל היום**, 25 בדצמבר 2018.
- 11 "צבי יחזקאלי: ישראל היא מטרת הביניים של איראן בדרך להשמדת העולם הסוני", **מעריב**, 1 בפברואר 2019.
- 12 רועי נחמיאס, "יש לאיראנים פצצה: מה הם יעשו?" Ynet, 8 במאי 2006.
- 13 רז צימט, **איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית** (תל אביב: רסלינג, 2022).
- 14 דוד מנשרי, **איראן במהפכה** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1988).
- 15 דוד מנשרי, **איראן לאחר ח'ומיני: אידיאולוגיה מהפכנית לעומת אינטרסים לאומיים** (תל אביב, מרכז תמי שטיינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב, 1999).
- 16 עוזי רבי (עורך), **זמן איראן** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008); דוד מנשרי וליאורה הנדלמן-בעבור, **איראן: אנטומיה של מהפכה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2009); ליאורה הנדלמן-בעבור, **איראן אז ועכשיו: חברה, דת ופוליטיקה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2017).
- 17 מאיר ליטבק, אמילי לנדאו ואפרים קם, **איראן בסביבה אסטרטגית משתנה**, מזכר 172, המכון למחקרי ביטחון לאומי, פברואר 2018.

בהשלמת הפער המחקרי ובהנגשת מידע עדכני לקוראים בעברית ביחס למעורבותה של איראן באזורנו.

המזכר לא נועד להציג באופן פרטני את התפתחות המעורבות האיראנית ואת מאפייניה בכל אחת מהזירות המרכזיות במזרח התיכון שבהן היא פועלת. מטרתו המרכזית היא לבחון את ההגיונות העומדים מאחורי פעילותה של איראן במרחב הערבי, את התפיסות האידיאולוגיות המכוונות אותה, את היעדים האסטרטגיים והאינטרסים המרכזיים המעצבים את מדיניותה האזורית ואת מאפייניה הבולטים. לשם כך התבססתי על הצהרות של בכירים איראנים, דיווחים ופרשנויות בעיתונות האיראנית, הערבית והמערבית בנוגע למעורבותה של איראן באזור, ועל מאמרים מחקריים שהתפרסמו במהלך השנים מטעם אוניברסיטאות ומרכזי מחקר ברפובליקה האסלאמית.

בתעתיק השמות והמונחים מפרסית לעברית בחרתי בגישה המשלבת קרבה רבה ככל האפשר לשפת המקור לצד מידה מסוימת של פישוט, שנועדה להקל על הקוראים שאינם שולטים בפרסית, בעיקר על ידי הוספת אימות קריאה. כך למשל מוחמד (ולא מחמד), חוסיין (ולא חסין). כמו כן, בשמות פרסיים שבהם מחייבים כללי התעתיק צ' או ט' נכתב ז, כפי שאות זו נהגית בפרסית – למשל זריף (ולא ט'ריף).

במהלך כתיבת המזכר והכנתו לפרסום זכיתי לעזרתם של רבים וטובים. תודתי נתונה למכון למחקרי ביטחון לאומי בראשות פרופ' מנואל טרכטנברג ולמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב בראשות פרופ' מאיר ליטבק וד"ר ליאורה הנדלמן-בעבור, על התמיכה והעידוד לאורך תהליך הכתיבה. פרופ' ליטבק קרא את טיוטת כתב היד והעיר הערות חשובות ששיפרו אותו לאין ערוך. הפקת המזכר התאפשרה הודות לסיועם של ד"ר ענת קורץ ועמר ויקסלבאום מהמכון למחקרי ביטחון לאומי. מירה ילין ערכה בקפדנות ובמקצועיות את כתב היד ושי ליברובסקי עיצב בכישרון את כריכת הספר. ולבסוף – תודה מיוחדת למשפחתי היקרה ובמיוחד לטל, העוגן שבחיי.